

Za Oldřichem Švarným a jeho prozodickou transkripcí čínštiny

Hana Třísková

Dne 19. 4. 2011 odešel významný sinolog, fonetik, obětavý učitel a laskavý člověk, profesor Oldřich Švarný (* 1. 5. 1920). Vloni dovršil 90 let. Sinologická obec doznala jeho odchodem citelnou ztrátu. Své celoživotní úsilí Švarný věnoval analýze prozodických rysů čínštiny i pedagogické aplikaci výsledků. Dané zaměření je na poli sinologické lingvistiky a pedagogiky celosvětově ojedinelé. V tomto článku se budeme věnovat konkrétnímu výseku práce O. Švarného – jeho prozodické transkripci čínštiny. Objasníme její genezi v kontextu Švarného celoživotní díla. Konkrétní popis jejích čtyř historických verzí přinese článek v příštím čísle.

Prozodická transkripce zachycuje prozodické rysy řeči. Co to vlastně jsou *prozodické* neboli *suprasegmentální rysy*? Zjednodušeně řečeno, jsou to rysy souvislé řeči, které přesahují rovinu segmentální, tj. ro-

vinu hlásek. Patří sem zejména přízvuk (slovní i větný), členění řeči pomocí předělů (např. pauz) a řečové tempo; tyto rysy společně utvářejí rytmus řeči. Mezi suprasegmentální rysy dále patří větná intonace, a ta-

Profesor O. Švarný s manželkou paní Jozkou Švarnovou a se svou celoživotní spolupracovnicí paní Tchang Jün-ling Ruskovou na oslavě svých 90. narozenin v Orientálním ústavu v květnu 2010. (Foto autorka).

ké tóny přítomné v tónových jazycích. Z akustického hlediska se prozodické rysy realizují pomocí změn výšky tónu, změn síly a změn délky. Přestože jsou při jazykové komunikaci nesmírně důležité, v písmu nejsou vesměs zachyceny. Rodilým uživatelům jazyka tato okolnost nijak nevadí, protože si prozodii mateřštiny osvojují tak říkajíc od plenek (ať už její „dekódování“ při poslechu, nebo její správné používání při produkci řeči). Potíže však mají ti, kteří se danému jazyku učí jako cizímu. Ruku na srdce: jestlipak ovládáte intonační vzorce angličtiny? A jestlipak víte, že angličtina patří k tzv. *stress-timed languages*, v nichž se nepřízvučné slabiky zkracují a přízvučné prodlužují? Nerespektování jednoho či druhého patří k robustním příznakům, které vás okamžitě prozradí jako nerodilého mluvčího. V jazykových kurzech se ale takové věci neučí.

Problém s prozodií je zejména zřetelný při studiu čínštiny – tónového jazyka, jehož prozodická stránka je mimořádně komplikovaná. Jak bylo řečeno, tóny patří k prozodickým rysům. Bez znalosti tónů se řádné studium čínštiny neobejde, proto je čtyřem tónům (*mā, má, mǎ, mà*) ve výuce věnována tradiční pozornost. Bohužel, nadřilování tónů v takové podobě, v jaké se realizují na izolovaných slabikách (plus zmínkou o tzv. sandhi tónů), úsilí věnované prozodii dosti často končí. Tomu, co se s tóny děje v souvislé řeči, jak interagují s přízvukem, jaká je vlastně samotná podstata přízvuku v čínštině, kam a proč se přízvuk ve větě „usadí“ a jak se zvukově projevuje, jaký dopad na slabiku a na hlásky v ní obsažené má naopak nepřízvučnost, proč jsou některá slova pravidelně nepřízvučná, jak je tomu se slovním přízvukem, jaké jsou intonační vzorce čínštiny, jak se intonace a lexikální tóny vzájemně ovlivňují – to všechno jsou témata, která jsou ve výuce popelkami. Ovšemže nejsou popelkami pro experimentální fonetiku (častěji jsou to rodilí mluvčí, nikoli cizinci), kteří zvuk čínštiny instrumentálně analyzují, hledají akustické koreláty prozodických rysů, sestavují prozodicky značkové jazykové korpusy využívané k analýze a syntéze řeči apod. Výsledky jejich práce jsou však příliš technicky a odborně komplikované; studentům čínštiny mnoho nepomohou. Ti totiž potřebují *stravitelný návod co mají dělat, aby jejich mluva zněla přirozeně*. Poskytnutí takového návodu by mělo být úkolem pedagogů a autorů učebních materiálů. Jenomže učitelé obvykle odbudou nácvik zvukové stránky čínštiny „naležvárnou“ úvodního fonetického kurzu. V následujícím obrovském přívalu znaků, slovíček a gramatiky se pozornost věnovaná prozodii většinou omezuje na nahodilé opravování jednotlivých chyb v tónech. V učebnicích bývá (kromě tónů) prozodie probírána minimálně či vůbec.

Jednou z cest k napravení tohoto stavu je využití *speciálně upraveného pinyinového zápisu*, který zachycuje nejdůležitější prozodické rysy čínštiny. Pomůže

studentovi jednak správně umisťovat přízvuky, jednak správně členit řeč (tj. spojovat slabiky, které k sobě patří, a klást předěly na patričná místa). Autorem takového prozodické transkripce (budeme ji zkracovat jako PTR) je právě Oldřich Švarný. Zachycuje stupeň přízvučnosti/tónovosti slabik, a dále členění řeči (intonaci nikoli). Činí se tak za pomoci rozličných grafických značek, uplatněných na základním pinyinovém zápisu vět. Tyto značky reflektují určité jedinečné provedení dané věty, které je zachycené na zvukové nahrávce a posléze je do PTR přepsáno; mluvčím samozřejmě musí být rodilý čínský informant. Níže představíme genezi Švarného PTR, její konkrétní podoby pak naleznete v příštím čísle.

Oldřich Švarný byl vzděláním nejen sinolog, ale i fonetik. Prozodickými rysy čínštiny a jejich propojení s gramatikou se zabýval prakticky celý život – už jeho doktorská disertace z roku 1952 (psaná v rámci dvou oborů: sinologie a fonetiky), nesla název *Prozodické vlastnosti slabiky v čínštině a jejich modifikace v řeči souvislé*.¹ Rané období odborného života O. Švarného bylo vyplněno prací na kolektivním učebnicovém díle *Úvod do hovorové čínštiny* (zkr. ÚHČ, 1967). Byla to první česká systematická vysokoškolská učebnice moderní čínštiny. Její přílohou byla gramofonová deska. Pro náš článek je důležitá proto, že se v ní objevují *zárodky prozodické transkripce*. Učebnice ještě nepracuje s pinyinem, nýbrž s odbornější variantou standardní české transkripce (ta později nebyla již nikde použita).² Velmi brzy, po roce 1968, byla učebnice bohužel stažena z oběhu. Od konce sedmdesátých let se Švarný ve Státním pedagogickém nakladatelství neúspěšně dožadoval její reedice.³ (Gramatické a další výklady, převzaté přímo z této učebnice, se s více než třicetiletým odstupem objevily ve skriptu ÚSHČ 1997; viz níže). Švarný zároveň soustavně usiloval o to, aby byla do edičního plánu SPN zařazena *rozpracovaná III. část* učebnice ÚHČ: výběr nejfrekventovanějších čínštiny morfémů s jejich gramatickým rozбором a větnými příklady. Ani to se však Švarnému nepodařilo. Tuto nepublikovanou III. část, která bude kvůli prozodické transkripci předmětem naší pozornosti, pak potkal samostatný osud (viz níže).

Akademický rok 1969/70 strávil Švarný na amerických univerzitách v Princetonu a Berkeley. Analyzoval zde dodatečně pořízené magnetofonové záznamy materiálu své doktorské disertace (instrumentální zázemí mu poskytla fonetická laboratoř prof. S. Y. Wang v Berkeley).⁴ Po návratu z USA na základě srovnání objektivního záznamu pořízeného přístroji a auditivního dojmu Švarný zpracoval zásady prozodické transkripce, která již byla založena na pinyinu. Až do roku 1976 analyzoval nahrávky mnoha tisíců exemplifikačních vět III. části: přepisoval je v PTR, kterou postupně zdokonaloval.⁵ Dalším prozodickým tématem, jímž se Švarný zabýval, bylo komplikované přízvukování čín-

ských dvojslabičných slov. Uchopil jej pomocí konceptu tzv. *akcentuačních typů* (viz článek *Variability of Tone Prominence in Chinese (Pekinese)* z roku 1974). Toto téma si ovšem zaslouží být námětem samostatné stati.

Výsledky mnohaleté analýzy bohatého materiálu exemplifikačních vět pro III. část Švarný shrnul ve *dvou zásadních člancích pro Archív Orientální*. Oba vyšly v roce 1991. V prvním z nich – *The Functioning of the Prosodic Features in Chinese (Pekinese)* – je celková analýza prozodických rysů čínštiny (včetně shrnutí konceptu akcentuačních typů). Ve druhém článku – *Prosodic Features in Chinese (Pekinese): Prosodic Transcription and Statistical Tables* – je především podrobný rozbor zásad prozodické transkripce i návod k její praktické aplikaci (s. 234–239); zde popisovaná verze PTR byla uplatněna ve skriptu GHČP z téhož roku (viz níže). V článku dále najdeme mnohé statistické tabulky, postihující změny v prozodické podobě vět v závislosti na zrychlování řečového tempa (s. 239–242): ukazují na zkracování průměrné délky slabik, na rostoucí délku taktů (počítáno ve slabikách), naopak na značnou stabilitu délky kól, na ubývajícím procento plně tónických slabik ve prospěch oslabeně tónických, na celkem stabilní procento atonických slabik, na celkem stabilní poměr mezi přízvuchými a nepřízvuchými slabikami aj. Konečně zde Švarný znovu shrnuje svůj koncept akcentuačních typů (s. 242–245).

Když byla Švarnému 1987 definitivně zamítnuta reedice staré učebnice, na aktuální potřebu učebního materiálu zareagoval tím, že začal připravovat *Gramatiku hovorové čínštiny v příkladech* (zkr. GHČP, vyšla v letech 1991–1993).⁶ Čínskou spoluautorkou byla jeho dlouhodobá spolupracovnice paní Tchang Jün-Ling Rusková – rodilá mluvčí z Pekingu hovořící velmi čistou standardní čínštinou, tehdy lektorka Jazykové školy hl. m. Prahy. Autoři si původně nedělali naděje na publikování. Jejich záměrem bylo sestavit interní pomůcku pro učitele, obsahující hlavně exemplifikace gramatických jevů probíraných ve staré učebnici ÚHČ. Nakonec se však podařilo materiál vydat v Bratislavě na Univerzitě Komenského, kde Švarný tou dobou učil čínskou fonetiku.⁷ Dokonce v podstatně rozšířené podobě. Vzniklo čtyřdílné skriptum s komplexním záběrem: vedle rozsáhlého exemplifikačního materiálu (věty jsou ve znacích, v prozodickém přepisu i ve zvukové formě na kazetách) obsahuje i teoretické výklady gramatické, fonetické, znakové aj. Podrobný rozbor skriptu přináší recenze autorky tohoto článku z roku 1994.

O pět let později vyšla na Univerzitě Palackého v Olomouci reedice skriptu, a to pod nepatrně pozměněným názvem (obsah je však tentýž): *Hovorová čínština v příkladech* (zkr. HČP, 1998). Na obálce si všimněme portrétu starověkého čínského filozofa Mo Diho (narozen přibližně 470 př. n. l.), jehož myšlenek si Švarný považoval. První svazek skriptu obsahuje exemplifikační

věty k jednotlivým gramatickým tématům, zapsané v pinyin (resp. ve Švarného PTR; znaková podoba vět je ve II. svazku). Věty exemplifikující určitý gramatický jev vždy tvoří skupinu, jež nese očíslované označení *yindai* (= zvukový pásek, nahrávka, zkráceně YD). Např. YD 7 exemplifikuje věty tázací. Věty jsou nahrané na kazetách. Prozodie a PTR jsou vyloženy ve svazku III. (s. 23–61). V roce 1997 (v reedici pak r. 2001) vyšlo v Olomouci jednodílné doplňkové skriptum *Úvod do studia hovorové čínštiny* (zkr. ÚSHČ).⁸ S předešlým čtyřdílným skriptem HČP tvoří jeden celek (obě publikace mají i stejnou obálku).

Jaroslav Průšek měl Švarného k tomu, aby svá fonetická bádání propojil s gramatikou. V duchu této myšlenky Švarný kdysi plánoval, že v učebnici *Úvod do hovorové čínštiny* probere v rámci výkladů o konkrétních čínských morfémech (*yǔsù*) jejich nejen gramatické, ale i prozodické vlastnosti. Průšek však byl názoru, že se tyto výklady a exemplifikace do dvojdílné publikace nevejdou a že by měly být v samostatné III. části. Švarný ji měl připravenou k publikaci ve druhé polovině sedmdesátých let. Nebyla však v této podobě realizována; důvody byly rozličné včetně politických. Připravený materiál byl publikován mnohem později a pod jiným názvem: *Učební slovník jazyka čínského* (1998–2000 na Univerzitě Palackého v Olomouci). Toto vpravdě grandiózní dílo, které co do své struktury, koncepce a záběru nemá ve světové sinologické produkci obdoby, je Švarného *opus magnum*. Má 4 díly formátu A4. Z názvu samotného to sice není patrné, ale je to slovník morfémů (nikoli slov).⁹ Cílem slovníku je podat nejen gramatickou a lexikologickou analýzu morfémů, ale také analýzu fonetickou – resp. objasnit jejich prozodické charakteristiky. Slovník obsahuje *asi 16 000 větných příkladů zapsaných v prozodické transkripci*; k dispozici je i znaková podoba, český překlad i zvuková nahrávka na třech CD.¹⁰ (Ukázku vět z *Učebního slovníku* zapsaných v PTR najdete na zadní straně obálky tohoto čísla.) Větné příklady byly vytvořeny čtyřmi čínskými informantkami; posléze byly v roce 1969 namluveny jednou z nich, paní Tchang Jün-Ling Ruskovou (což trvalo přes pět měsíců). Zápis vět v PTR prováděl Švarný během první poloviny sedmdesátých let. S tímto rozsáhlým zvukovým materiálem (asi 50 hodin čistého času) Švarný pracoval po zbytek života. Svůj *Slovník* tvořil s mravenčí pílí po řadu desetiletí (asi od začátku šedesátých let). Vtělil do něj úctyhodný objem poznatků. Jeho snahy *Slovník* publikovat však v osmdesátých letech narážely na odmítavý postoj tehdejšího vedení Katedry věd o zemích Asie a Afriky, jehož doporučení pro vydání vyžadovaly jak nakladatelství *Academia*, tak i *Státní pedagogické nakladatelství*. Počátkem roku 1989 bylo vydání *Slovníku* definitivně zamítnuto. Vydání se dočkal až o deset let později. Je završením Švarného celoživotní práce.

Přehled celoživotního díla prof. Švarného lze nalézt v článku k jeho 85. narozeninám (Třísková, 1995a). Souhrnná bibliografie vyšla v bibliografické edici Orientálního ústavu (Třísková, 1995b). Jeho pedagogickou činností se zabývá článek Davida Uhra (2005). Seznam literatury zmíněné v našem článku bude připojen k jeho pokračování v příštím čísle *Nového Orientu*.

Poznámky

- 1 Instrumentální měření slabik tehdy Švarný prováděl ve Fonetickém ústavu FF UK u prof. Bohuslava Hály. Používal dnes již zastaralého mechanického přístroje kymografu. Analyzovaný mluvený materiál neměl zvukově zachycený – tehdy ještě nebyl k dispozici magnetofon, pouze gramofonové desky. Připomeňme ještě, že rok před tím, než Švarný obhájil svou disertaci, spatřila světlo světa definitivní podoba standardní české transkripce čínštiny (1951). O. Š. ji zpracoval z podnětu pozdějšího ředitele Orientálního ústavu Jaroslava Průška. Více viz Švarného článek *Geneze standardní české transkripce* (1999).
- 2 Popis této transkripce je v ÚHČ na s. 52. Přehled slabik viz skriptum ÚSHČ (1997). Zmiňme některé její zvláštnosti: aspirace se značí indexem ^h (p^h, t^h, k^h ap.). Palatály (pinyinové *j, q, x*) se píšou alveolárními symboly s čárkou nad (č, č^h, š). „Apikální samohláska“ (tj. „i“ v pinyinových slabikách *zi, ci, zhi* atd.) se zapisuje ruským tvrdým znakem. Velární nosovka (pinyinové *ng*) se píše jako *ŋ*.
- 3 Reedice byla definitivně zamítnuta na jednání proběhnuvším roku 1987 na Ministerstvu školství za přítomnosti několika orientalistických osobností té doby – údajně proto, že šlo o publikaci starší deseti let. Navzdory tomu, že srovnatelně podrobná, rozsáhlá a kvalitní učebnice čínštiny na českém trhu nebyla. A dosud bohužel není.
- 4 Bohatý zvukový materiál III. části s sebou Švarný do USA nevezl, neboť definitivní nahrávka tehdy ještě nebyla na světě; pořizovala ji v Praze během Švarného nepřítomnosti paní Tchang Jün-ling Rusková.
- 5 V roce 1976 byl Švarný z politických důvodů propuštěn z OÚ. Projekt III. části byl zrušen. Švarný naštěstí získal alespoň poloviční úvazek jako externí pracovník OÚ, takže do roku 1980, kdy šel do důchodu, měl minimální zabezpečení, aby mohl v práci na III. části dále pokračovat.
- 6 Švarný v letech 1977–1980 učil čínštinu v jazykových kurzech Kulturního domu Prahy 6, pak už jen soukromě a především sinology; mezi jeho dlouholeté „domácí“ žáky patřila od roku 1985 i autorka tohoto článku.
- 7 Na Univerzitě Komenského začal Švarný učit čínskou fonetiku na podzim roku 1989, pokračoval do roku 1991. Na Karlově Univerzitě v Praze pak učil

v letech 1990–1997, na Palackého Univerzitě v Olomouci v letech 1994–2007.

- 8 Jádrem skripta ÚSHČ tvoří výklady excerpované v původní podobě (což je patrné i z grafiky) ze staré učebnice *Úvod do hovorové čínštiny*. Jsou to především gramatické výklady, a také část „Všeobecná charakteristika čínštiny“ (včetně charakteristiky fonetické). Na některých místech je původní text poněkud upraven či doplněn, číslování paragrafů je však zachováno. Důležité je, že jednotlivé gramatické výklady ÚSHČ jsou vždy opatřeny odkazem na příslušnou *yindai* v I. svazku skripta HČP. Ke každému jevu probranému v ÚSHČ lze tedy v HČP rychle najít větné příklady, a naopak ke každému větnému příkladu obsaženému v HČP lze v ÚSHČ rychle najít gramatický výklad. V příloze ÚSHČ (s. 162) je užitečný seznam gramatických témat (např. slovní druhy → adjektiva, větné členy → předmět) s připojenými odkazy na *yindaie*. S pomocí tohoto seznamu lze vyhledat větné příklady k libovolnému gramatickému tématu.
- 9 Slovník má téměř 2000 hesel. Každé heslo představuje „znak v určitém čtení“, pod nímž jsou jeho jednotlivé významy (lze říci morfémy; morfém je vždy trojjednotou konkrétního čtení, významu a znaku). Ke každému významu je jedna nebo více příkladových vět. Znaky zahrnuté ve slovníku pokrývají 94 % znaků libovolného moderního čínského textu.
- 10 Jedním z jazykových redaktorů českých překladů vět, které bylo třeba sladit se stávajícím jazykovým územ čestiny, byla i autorka tohoto článku.

ABSTRACT:

Commemorating the late professor Oldřich Švarný and his prosodic transcription of Mandarin

Profesor Oldřich Švarný (* May 1, 1920), a renowned sinologist, phonetician and – last but not least – a devoted teacher, passed away on April 19, 2011. The article reviews Švarný's research in the field of Mandarin prosody with a special regard to the prosodic transcription of Mandarin he had developed. Švarný's transcription marks two major prosodic features of Mandarin: junctures, and the levels of stress / tone prominency for each syllable. It employs *pinyin* notation, adding various graphical marks. The present article shows the historical development of Švarný's prosodic transcription within the context of his lifetime phonetic research and in relation to the works he had published. The following article (*Nový Orient* 2011 No. 4) will bring a detailed description of the four subsequent versions of the transcription with the samples of text, and the list of literature.